

Etkinlikler - Voyvoda Caddesi Toplantıları 2004-2005

Düğün Varsa, Çalgı da Vardır

Ersu Pekin

Osmanlı İmparatorluğu'nda düğün bir törendir, bir ritüeldir. Osmanlı kitap sanatı içinde de düğün kitapları ayrı bir yer tutar. İslam dünyasında "şehname", "hamse" gibi diğer kitap türleri vardır, ancak düğünleri konu alan "surname"ler Osmanlı'ya hasır. Pek çok surname yazılmışsa da resimli örnekler bir iki tanedir. Bunlardan 1582 tarihli olanı, III. Murad'ın şehzadesi için yapılan ve 55 gün süren düğünü anlatan, 400 küsür resme sahip kalınca bir kitaptır. İntizami adlı bir şair tarafından metni yazılmış, o zaman saray nakkaşhanesinin başında bulunan Üstad Osman ve ekibi tarafından resimlenmiştir.

1720 tarihli ikinci resimli surname ise, III. Ahmed dönemine aittir. Seyyid Vehbi'nin düz yazı biçiminde yazmış olduğu eserde arada şiirler de vardır. Eser iki adet resimli nüshaya sahiptir; biri Nakkaş Levni tarafından resimlenmiş ve sultana sunulmuştur, diğerinin ise, Sadrazam Nevşehirlî İbrahim Paşa'ya sunulduğu tahmin edilir ve Nakkaş İbrahim tarafından resmedilmiştir.

Çalgı, dünya üzerinde var olan her kültürde birbirine çok benzer şekilde biçimlenmiştir. Ancak buna rağmen çalgıyı malzemesi ve biçimi ile seslendirilmesi olmak üzere iki farklı açıdan ele almak daha doğrudur. Malzeme ve biçim daha maddi, seslendirme ise daha kültürel. Bunun tipik örneği kemandır. Pek çok kültürde olmasına rağmen, 18. yüzyılda batıların tabiriyle "Viola d'Amore" yani, "sine keman" adıyla Osmanlı dünyasına da girmiş, ama burada batıdakinden farklı tını ve üslupta icra edilmiştir. Batı müziğinden bizim kültürümüze geçen çalgılardan klarinet de değişikliği uğramış, Osmanlı dünyasında, keman gibi, farklı tını ve üslupta kullanılmıştır. Artikülasyon, yani "ekleme"yle ilgili olarak, bir şarkının biçimlenmesi, seslenebilir hale gelmesi ifade edilmek istenen duyguyla şekillenir. Akciğerlerimizde oluşan havanın, dilimiz, damağımız ve ağız boşluğumuzda şekillenerek "a" harfini çıkarması gibi; her şey "a" harfini oluşturabilmek içindir. Çalgı da böyledir. Kemeçe, tambur, ney gibi çalgılar Osmanlı müziğine göre biçimlenmiş çalgılardır. Osmanlı çalgıları zaman içinde başka kültürlerle ait çalgılarla da etkileşime girmiştir.

Düğün söz konusu olduğunda eğlenceden de söz etmek gerekir. Eğlence kavramı, insanların yaşayış tarzına, kültürüne, dünyaya bakış tarzına göre değişir. 1720 tarihi, aynı zamanda Lale Devri'nin de başlangıcıdır. Lale Devri, tarihte zevk ü safa, eğlence dönemi olarak geçer; ancak en önemli özelliklerinden biri de çok entelektüel bir devir olmasıdır. Dönemin vakanüvislerinden Raşit Efendi'nin veya Çelebizade Asım Efendi'nin tarihine bakıldığında, on günde bir veya haftada bir sadrazamın sultanla birlikte Boğaz'daki, Haliç'teki köşklere birine gitmeleri, orada bir hafta-on gün helva sohbetleri yapmaları gibi olaylar anlatılır. Bu tür meclislerde mutlaka önemli ve ciddi konular da konuşulurdu; edebiyattan bahsedilir, dönemin ünlü müzik adamlarıyla sohbet edilirdi, müzik icra edilirdi. Bu düğünler de bir anlamda, bu meclislerin süre olarak uzatılmış ve halka yayılmış tekrarı niteliğinde düşünülmelidir.

Surnameleri inceleyen tarihçi ve sanat tarihçilerinin yorumu, bu düğünlerin hem bir olayı kutlamak hem de toplumda bir gevşeme yaratmak amacıyla düzenlediği yönündedir.

Surname-i Vehbi'deki minyatürlerden birinde, rakkasların ve çengilerin dansına, def, nakkare ve zurnadan meydana gelen çalgı gruplarının eşlik ettiği görülür. Çalpara dediğimiz, çengilerin, rakkasların elinde tuttuğu iki tane çubuğu birbirine vurarak çaldıkları alet, geç Hitit döneminde Kargamış'taki bir kral burcunda da görülür. Hititli taş ustası ile Osmanlı nakkaşının aklından geçenlerin aynı şeyler mi olduğu tamamen ayrı bir konudur, ancak ikisi arasındaki benzerlik ilgi çekicidir.

Anadolu'nun batısından çalparaya benzeyen ancak biraz daha farklı bir çalgı aletinde, iki adet bronz zile benzeyen iki çalgı birbirine vurulur. İki metali birbirine vurarak ses çıkarmak önemli bir buluş değildir aslında; ritmik bir ses çıkarmak isteyen kişi mutlaka iki cismi birbirine vuracaktır. Ancak arketip nesnelere konusu ilginçtir; Kültepe'de bulunmuş olan bronz zil MÖ 2. bine aittir ve Kayseri Müzesi'nde sergilenir. Bugün bu zilin bir benzerini Kapalıçarşı'dan satın almak mümkündür, arada hiçbir fark bulunmamaktadır.

Uzun saplı çalgılar organolojinin (enstrüman bilimi) dikkat çekici konularından biridir. Genel olarak organologlar, uzun saplı çalgıları – mesela bizim çaldığımız tamburu– Türklere bağlarlar. Eski Mısır'da da benzer çalgılar kullanılmıştır. Eski Mısır, çengi veya arpa bildiğimiz kadarıyla ilk kullanan uygarlıktır. Dolayısıyla, uzun saplı çalgılar Anadolu'da, Mısır ve Mezopotamya'da her zaman var olmuştur. Aralarındaki farkı çalınma tarzlarında, tınlarında aramalıdır.

Çankırı yakınlarından, MÖ 16. yüzyıla ait İnandıktepe vazosunda, dört friz üzerinde *hieros gamos* denen kutsal bir düğün anlatılır. Bütün kültürlerde evlenmenin kutsal bir anlamı olmuş ve nikah dinle bir ilişkilendirilmiştir. Alt frizde düğün için içkilerin, yiyeceklerin hazırlanması ve düğün yerine taşınması yer alır. Ancak bu frizde bizim asıl dikkatimizi çeken çalgılardır; bu çalgıların bir düğün töreninde kullanılıyor olmasıdır. Çalgılardan biri olan "zil" veya Osmanlıların deyimiyle "halile", birbirine çarpılan iki tane zilden oluşur.

Surname-i Humayun'daki minyatürde, rakkaslara çeşitli çalgıların eşlik ettiği görülür; nakkare, zurna ve defin yanı sıra, kemeçe ve "miskal" da bu çalgılar arasındadır. 14. yüzyıla ait olan ve Mehmet Siyahkalem'e atfedilen bir resimde de, cin olduğu söylenen figürlerden birinin yine kemeçe benzeri bir çalgı çaldığı görülür.

Eski metinler, davul ve kös aletleri gök gürültüsüyle ilişkilendirilir ve bu "büyük" seslerin insanları heyecanlandığı düşünülür. Bu etki, töreni düzenleyenler tarafından zaten beklenen, arzu edilen bir durumdur aynı zamanda. Nakkare çalgıcıları Osmanlı dönemi resimlerinde sık sık görülür. Osmanlı kültürü davula ve nakkareye fazlasıyla önem vermiştir. Osmanlı tarihi aslında 15. yüzyıl itibarıyla, birtakım söylencelerin de kâğıda geçirilmesiyle yazılmaya başlamıştır. Bu tarihçilerin bahsettiği konulardan biri de, Selçuklu sultanının Osman Gazi'ye bir sancak, davul ve at göndermesidir. Böylece onun beyliğini ve devletini kutlamış ve sembolleştirmiş olurlar. Davul, Osmanlı kültüründe bir egemenlik sembolüdür. O kadar ki, Osmanlı'nın Rumeli'ye henüz egemen olduğu dönemlerde, bir kasabayı Osmanlı toprağına katan bir birlik bunu kutlamak için, eğer yanında sancak yoksa eski bezlerden bir sancak yapar ve yemek yedikleri sahanların, tencerelerin altını delerek, üstüne deri gerip davul yapar.

Surname-i Vehbi'de resmedilen minyatürlerin çoğunda kadın ya da kadın kılığında bir erkeğin dans ettiğine rastlanır. Bir erkeğin elinde mendille oynarken betimlenmesi ilgi çekicidir. Oynayan erkek, düğüne katılan çeşitli kollardan birinin başı olsa gerektir.

Siyahkalem'den alınan bir resim, mendille dans etmenin eğlenceden öte bir şey olduğunu gösterir. Resimde biri kırmızı diğeri kahverengi derili iki cinin zillerle dans ettiği görülür.

Dans konusu, 1582 tarihli bir düğünde başka şekilde karşımıza çıkar. Resmin yukarısında, çalparalarla ve çalgıcılar eşliğinde bir rakkas, altta ise bir Mevlevi semazeninin iki ney eşliğinde dans ettiği gösterilmiştir. Bu konu birçok araştırmacının da ilgisini çekmiş ve pek çok yorum yapılmıştır. İntizami'nin metninde konuyla ilgili açıklama yoktur, ancak "Mısır'dan gelen bir afet" diye tanımladığı, aslında bir erkek, bir eşcinsel olan rakkası, hayranlıkla ve erotik duygularla ifade eder. Resmin yukarısında dans eden bu rakkastır. Altta sema eden bir tasavvuf ehlinin, mevlevinin, Nakkaş Osman'ın bu resminde neden yer aldığı ise düşündürücüdür. Mevleviliğin yeni oluştuğu 15. ve 16. yüzyıllarda, "sema" deyiminin dans etmek anlamında kullanıldığı söylenebilir. "Sema" sözcüğünün özel anlamlar içermesi ve deyim olarak kullanılması ise daha sonraki yüzyıllarda olur. Aslında bu sahnede Mevlevi ile "Mısırlı afet" in yaptığı aynı şeydir, her ikisi de dans eder. Ancak, Osmanlı sanatlarında ve divan edebiyatında panteist bir yaklaşım görülür. Günlük hayatla uhrevi hayat arasında bir iç içelik vardır; her an her şey Tanrı'yla ilgilidir. Nakkaş Osman'ın resminde de böyle olsa gerekir.

Bir başka resimde, -ki Metin And bu resmin bir ortaoyunu resmi olduğunu öne sürmüştür- ortaoyununa müzik eşlik eder ve nadir resimlenmiş çalgılardan "santur" görülür. Resimdeki çalgıya santur demek ne kadar doğrudur bilinmez, ama telli bir çalgının tellerinin çekilerek, üstüne vurularak çalınması gibi, santur da tellerin üzerine tokmakla vurularak da çalınabilen bir çalgıydı. Tokmakla vurularak çalındığında, daha inleyen sesler çıkartabiliyordu.

Bir resimde de, Haliç'te Aynalıkavak Sarayı önünde gemiler ve gemilerin arasına ipler gerilerek mekanik bir arabanın yürütüldüğü görülür. Rakkaslar da ellerinde çalparalarla iplerle karaya bağlı bir platform üzerinde dans ederler. Platform rakkasların ağırlığı yüzünden hafifçe suya batmış olduğundan, sanki su üzerinde dans ediyorlarmış gibi bir görüntü oluşur. Düğüne, üç tane "kol" denen dans ve müzik topluluğu katılmıştır; aralarında Yahudi, Rum, Çingene toplulukları yer alır. Bir resimde de Bahçivanoğlu ya da Edirne grubu olduğunu tahmin ettiğimiz bir kol görülür. Sultanı selamlarken görülen bu topluluk belli ki para alacaktır. Keçi oynatan, maymun oynatan gruplar vardır ve bunların hepsi, Osmanlı devletinin kuruluşunu, bağımsızlığını simgeleyen davulu çalarlar.

Mehter konusu da önemli konulardan biridir ve mehter topluluğu askeri bir müzik topluluğu olarak değil, bir açık hava topluluğu olarak düşünülmelidir. Bugün Anadolu'da bir davul ve zurnadan meydana gelen topluluğa "mihter" ya da "mehter" denir. Bunlar düğünlerde çalarlar ve düğünde ne kadar çok davul zurna varsa o kadar itibar edilir. Bir başka resimde, güreş yapılırken mehter de yerini almış ve çalmaktadır; nakkareler, zurnalar da vardır. Seyid Vehbi, bu düğünün müzik işleri için Burnaz Hasan Çelebi'nin görevlendirildiğini ve Çelebi'nin Topkapı Sarayı'nın Yalı Kapısı'nda bir mekânda 80 tane hanende ve sazende ile günlerce şarkılar meşk ettiğini yazar. Demek ki, fasılda 70-80 kişi çalmıştır.

Siyahkalem'in resimlerinden birinde biraz abartılı boyutlarda resmettiği zil, Helenistik dönemdeki dansöz kadının elindeki bronz zillere benzer. Davulla, zille vurarak ses çıkarmanın topluluğu etkilemek için iyi bir araç olduğu açıktır.

Düğünlerdeki geleneklerden biri, esnafın da hünerlerini göstererek alayda yer almasıdır. Levni ve Nakkaş İbrahim'in yılankavi bir hareketle ilerleyen esnafı betimlediği minyatürde, "nay-i ebnan" denen, tulum çalan çobanlar görülür. Aynı resimde "çöğür" çalan, ordu mensubu olduğu anlaşılan bazı kişiler görülür. Tambur gibi duran ama biraz daha kaba bir halk sazı olan çöğür, ordu içinde çok yaygındır. Çöğür çalgıclarının üzerindeki pars postları da dikkat çekicidir: Bu posta bürünmek bir güç simgesidir.

Düğün bittikten sonra, Okmeydanı'ndan Topkapı Sarayı'na gidilmiş ve şehzadeler sünnet edilmiş, ayrıca her gün bir kaç yüz İstanbullu çocuk da sünnet edilmiştir. Düğün alayı giderken, düğünde kullanılan nahıllar ve "şeker bahçeleri" de Topkapı Sarayı'na taşınır. Tabii bu işlemin belli bir düzen içerisinde yapılması gerekir ve bu düzeni tersane erleri, gemide kullandıkları yöntemi kullanarak, yani "sipsi" çalarak sağlamışlardır.

Boynuz boru, yani "nefir" dediğimiz önemli çalgı Kargamış'ta da karşımıza çıkar. Bu aleti yapmak için boynuzun içi boşaltılarak bir iki delik açılır ve belki süslenir.

İstanbul'a bir alayla girmiş olan III. Mehmed, bir savaş aracı olarak kullandığı çalgıyı başarısının ve hükümranlığını bir simgesi olarak şehre girişinde de kullanmıştır.